

Министерство образования Республики Саха (Якутия)
МР «Оленекский эвенкийский национальный район»
МКУ «Оленекское районное управление образования»
**Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Эйикская средняя общеобразовательная школа»**

ОБОНУ ИИТИИ ҮГЭСТЭРЭ

Семенова В.П.

төрүт култуура учуутала

2019

Оџону иитии үгэстэрэ.

Былыргы сахалар үөһээ Айыылартан ситимнээн, тутулуктаах курдук, кинилэр дьайыыларынан, ыйбыт ыйаахтарынан күннээџи олохторо, үлэлэрэ – хамнастара тутулуктааџын курдук саныыллара., өйдүүлэрэ. Биһиги өбүгэлэрбит былыр – былыргаттан күннэ сүгүрүйэллэрэ. Бэйэлэрин көхсүттэн тэһииннээх Күн Айыы оџолорунан ааџыналлара. Онон саамай ытыгылыыр, сүгүрүйэр тангаларынан Үрүн Айыы Тойон буолар. Кини Аан дойдуну айааччы, үтүө – кэрэ санаа аргыһа, ураанхай саханы араҥаччылыыр үрдүк аналлаах. Былыргы сиэри- туому билии, билинни олоххо туттуу туох да куһаџанна тиэрдибэт. Билинни оџолору, ыччаты иитэргэ үгэстэрбитин сөргүтэрбит олус наадалаах. Сэбиэскэй кэмнэ сүппүт, сүтэ сыспыт өбүгэлэрбит үгэстэрэ сөргүтүллэн, кэлэр көлүөнэџэ күннээџи олохторугар туһанарбыт, оџолорбутун оннук иитэрбит инники көлүөнэџэ туһалаах буолуо.

Оџо бэйэтин омугун дирин ис хоһоонноох баай тылын, үтүө үгэстэрин, сиэрдээх майгытын кыра сааһыттан инэринэрэ наада. Ол иһин оџолорбут төрөөбүт норуотун амарах сүрэџин, мындыр өйүн, уран тарбаџын удьуордуур дьон буолалларыгар иитиэхтээхпит. Норуотун историятын билэр, сиэрин – туомун тутуһар, дойдута сайдарыгар сэмэй кылаатын киллэрэр ыччат буола улаатыахтаах. Төрөөбүт дойдутунан киэн тутта улаатан инники кэлэр көлүөнэни оннук ииттэџинэ саха омук кэскиллээх буолара саарбаџа суох.

Хас биирдии киһи бэйэтин төрдүн, дьонун, аймаџын, дойдутун историятын билиэхтээх. Бу билии убаастабылы, итэџэйсиини үөскэтэр. Онон оџолорго хантан төрүттээхтэрин, хантан хааннаахтарын билиһиннэрэр төрөппүт уонна учуутал эбээһинэһэ. Оџоџо «хантан сылдыаџын, ким оџотоџунуй» диэтэххэ оџо чопчу эппиэти биэриэхтээх. Олорор сирэ хайдах , хаһан төрүттэммитин сиһилии кэпсиэхтээх. Ол иһин оџо төрөппүттэрин көмөлөрүнэн, учууталын такайыытынан аймахтарыгар, төрдүлэригэр – уустарыгар аналлаах альбому, эбэтэр буклеты онороллор. Аймахтарын схематын «маһын» боростуой гына бэйэлэрэ онордохторуна астыналлар уонна өйдөрүгэр хатыыллаллар.

Онон 21 үйэ оџолоро билбиттэрин олоххо туһанан, үөрүйэх оностоллоро ирдэнэр. Көрдөрөр – иһитиннэрэр технология сайдан оџолорго олоџу көрүүлэрэ, олоххо сыһыаннара уларыһар кэмигэр сиэри – туому тутуһаллара, үгэстэрин билэллэрэ күүс – тирэх, куһаџан дьаллыкка ылларбакка, куһаџанна сыстыбакка киһи буола улааталларыгар өйөбүл буолар. Билигин саха бэчээтэ сайдан араас элбэх кинигэ тахсар буолла. Эдэр көлүөнэ билиитэ – көрүүтэ элбэх, компьютертан, араас галжедартан араһсан ол кинигэлэри сэргии – кэрэхсии ааџара эбитэ буоллар өй – санаа өттүнэн өссө баай буолуо этэ.

Оскуола оџолоругар маннык быһылааннаах үлэлэр ытытыллаллара наадалаах:

1. Биһиги өбүгэлэрбит, аймахтарбыт.
2. Ийэ – аџа уустарын үгэстэрэ.
3. Үлэџэ, идэџэ иитии үгэстэрэ.
4. Уус – уран тарбахтаахтар үлэлэрэ.
5. Саха норуотун оонньуулара.
6. Норуот айымньыта.
7. Сиэр – майгы туомнара.
8. Итэџэл үгэстэрэ.

Биһиги өбүгэлэрбит Айыы суолун тутуһарга, дьонно – сэргэбэ, оҕоҕо, ыччакка үтүө санааны инэрэргэ, бэйэ – бэйэбэ ытыктабыллаахтык сыһыаннаһарга, тулалыыр эйгэбэ харыстабыллаахтык сыһыаннаһарга кыһаналлара. Өбүгэлэрбит туох барыта тулалыыр айылҕаттан тутулуктаабын курдук өйдүүлэрэ. Айылҕаба сүгүрүүү үгүс элбэх сиэри – туому, халбаннаабат үгэстэри тутуһууттан тахсара уонна саха итэҕэлин сүрүн көстүүтүнэн буолара.

1. Биһиги өбүгэлэрбит, аймахтарбыт.

Оҕолорго хантан төрүттээхтэрин, аймахтарын ааттарын, төрөөбүт сирдэрин билиһиннэри. Ытыллар үлэлэр: биэчэр тэрийии, музейга сылдыбы, Е.А.Филиппов кинигэтин аабы, дьибэ төрөппүт көмөтүнэн альбом – “мас”оноруу, викторина тэрийии.

2. **Ийэ – аҕа уустарын үгэстэрэ.** Кыыс оҕону, уолу дьибэ иитии үгэстэрэ. Кыыс сэмэй буоларыгар, дьибэ үлэтигэр иитии, идэбэ уһуйуу, оҕону көрөргө үөрэтии, ийэ буоларыгар бэлэмнэһин. Уол сымса, тулуурдаах буоларыгар үөрэтии, мындыр буоларга иитии, күүһү - санааны түмэргэ уһуйуу.
3. **Үлэбэ, идэбэ иитии үгэстэрэ.** Идэбэ уһуйуу. Үлэ араас көрүннэригэр үөрэтии. Үлэни, сынньаланы дьүөрэлээһин. Күннээҕи дьибэ үлэтигэр сыһыарыы, сорпудахтары толотторуу.
4. **Уус – уран тарбахтаахтар үлэлэрэ.** Ойуулуур – дьүһүннүүр искусствоба сыһыарыы. Киэргэллэри – симэхтэри оноруу. Быыстапкалары тэрийии. Саха аман аһын астааһын.
5. **Саха норуотун оонньоуллара.** Күүһү холоноор оонньоулар (ойбонтон уулааһын, өһөс торбос, оҕустар харсыһыллара), илии – атах оонньоуллара (кылыы, куобах, буурдааһын, мас тардыһыы, оҕунан ытыы), остуол оонньоуллара (хаамыска, хабылык, тыксаан, дуобат, уксаан, муннук былдыаһыта, күүгүнэй, баайа, тырыынка), таайыылаах оонньоулар (биһилэх кутуу, харах симсии, таабырыннааһыы, сасыһыы), хамсаныылаах оонньоулар (иэс баайсыы, хардаҕас охторуута, ат буолан сырсыы) уонна да атыттар.
6. **Норуот айымньыллара.** Тылынан уус – уран айымньылар (олонхо, алгыс, үгэ, тойук, оһуокай, сэһэн, номох, остуоруйа, чабырҕах, өс хоһооно), музыка (хомуска оонньоһун, дүнгүр, кырыымпаба оонньоһун), уһаныы (маһынан уһаныы, тимиртэн уһаныы, туостан оноһуктар, муостан оноһуктар, туойтан оноһуктар), иистэнии (танастан, тирииттэн тигии, оҕуруонан анныыы, кылынан оноһуктар, киэргэллэри оноруу, тириини имитии, танастааһын), ырыа (дэгэрэн ырыалар, тойуктар, туойсуу), үнкүү (оһуокай, кулун куллуруһуу, чороонноох, саламалаах үнкүүлэр), ойуулуур – дьүһүннүүр искусство (сахалыы оһуор – бичик, графика).
7. **Сиэр – майгы туомнара.** Иитии үгэстэрэ (бултааһын, уһаныы, идэбэ үөрэтии, дьибэ ис – тас үлэтэ), итэҕэл үгэстэрэ (олох – дьаһах итэҕэллэрэ, Айыылар, абааһылар, айылҕаттан ураты айдарыылаахтар, Танха, сэт). Норуот айымньыта (тылынан уус – уран айымньы, ойуулуур – дьүһүннүүр искусство, музыка, иистэнии уһаныы). Олоххо сиэр – майгы (өбүгэ төрүттэрэ, уруу үгэстэрэ, дьибэ – кэргэн малааһыннара, өлбүт киһини көмүү – харайыы үгэстэрэ), оҕону иитии үгэстэрэ (Айыы үөрэбэ, сиэр – майгы быраабылатыгар үөрэтии үгэстэрэ, айылҕаны харыстааһын үгэстэрэ).

8. **Итэбэл үгэстэрэ.** Айылбаттан ураты айдарылаахтар (ойуун, удабан, отонут, көрбүөччү, билгэһит). Кут – сүр (Ийэ кут, Буор кут, Салгын кут, сэт, кир, аньыы). Иччилэр (уот иччитэ, уу иччитэ, Байанай, Хайа иччитэ, тиэргэн иччитэ, Күрүө иччитэ), Айыылар, абааһылар, Танха, Сэт, олох – дьаһах үгэстэрэ (түүл, бит, ымыы).

Биһиги ураты айылбалаах сиргэ олорорбут, олохпут - дьаһахпыт олус уустуга норуот чулуу, айар дьобура сайдарыгар, мындыр буоларыгар сабыдыала саарбажа суох. Норуот бэйэтэ олорон ааспыт олобун , өйүн – санаатын, үөрүүтүн – хомолтотун уос номоҕо оностон көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэриллэн бу билинни кэмнэ дылы кэллэ.

Норуот культууратын, фольклорун үөрэтэн үгэс буолбут дьарыктары чөлүгэр түһэри, хас биирдии оҕо дууһатын, иэйиитин тулалыр эйгэтигэр, дьонугар – сэргэтигэр санаатын сылааһын түмэн, олобу – дьаһабы сыныйан, ааспыты – кэлэри анаарар буола улаатарыгар үөрэтии, Саха норуота туспа суоллаах – иистээх, дириг ис хоһоонноох культууратын, араас туомнары, итэбэллэри билэллэригэр уонна тутуһалларыгар үөрэтии, ыччакка тиэрдэр биһиги иэспит.